

Osmanlı Modernleşmesinde Sorumlu Arayışları: Şerif Mardin ve Niyazi Berkes

Ebuzer Karaaslan*

Osmanlı tarihinin gerileme ve dağılma dönemlerine yönelik bir araştırma yapılırken, her şeyden önce dönemin insana huzursuzluk veren “*tuhaf*” havasıyla karşılaşılır. Ardı kesilmeyen askeri yenilgiler sonrası yaşanan büyük toprak kayıpları, ekonomik buhranlar, saray içi karışıklıklar, dış baskılar, ayrılıkçı isyan hareketleri ve daha pek çok başlık altında ifade edilebilecek bu sorunlar yığını, ihtiyarlamış İmparatorluğun sırtına koca bir yük gibi binmektedir. Devlet-i Aliyye, büyük bir beka sorunu ile karşı karşıyadır. Reform döneminin devlet adamları, bir yandan ıslahat hareketleriyle İmparatorluğun köhneyen ve yozlaşan sistemini iyileştirmeye yönelik girişimlerde bulunurken diğer taraftan sürekli bir biçimde değişen siyasî denklemdeki konumlarını koruma telaşı içindedirler.

19. yüzyıla gelindiğinde, örtük bir karar olarak modernleşme, Koca Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de okuduğu Hatt-ı Şerif ile artık açık bir irade beyanına dönüşür. Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın Londra dönüşü ilan ettirdiği (Şeref, 1985: 61) “Ferman-ı Hayriye”nin diline bakıldığında ilk olarak geleceğe dair “*optimist*” olarak ifade edebileceğimiz bir yaklaşım sergilediğini görürüz:

...*cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı firûzundan beru efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mâr-ı memâlik ve enha ve terfih-i ahâlî*

* Doktorant, Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

ve fukara kazıyye-i nâfi'asına münhasır ve Memâlik-i Devlet-i Aliyyemiz'in mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihi teâlâ süver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla ... (İnalcık & Seyitdanhoğlu, 2012: 13)

Sultan Abdülmecid, Reşid Paşa'nın ağızından uyruklarına, memleketin imarı ve refahının artırılması gibi birçok alanda beş-on yıllık bir süre zarfında istenilen noktaya ulaşılacağını müjdelemektedir. Türk modernleşmesinin, bu aceleci ve pragmatik tavrını ilerleyen dönemlerde de koruduğunu göreceğiz. Fakat şimdilik II. Mahmud döneminin genç ve yetenekli bürokratu, yeni Sultan'ı ikna etmişe benziyor.¹ Ferman'a göre bu öngörünün gerçekleşmesi, bir dizi yeni düzenlemenin ihdasıyla mümkün görünmektedir:

...avn ü inâyeti hazret-i bâriye itimâd ve imdâd-ı rûhâniyet-i cenâb-ı peygamberîye tevessül ve istinad birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımmında bazı kavânin-i cedîde vaz' ve tesîsi lâzım ve mühim görünerek ... (İnalcık & Seyitdanhoğlu, 2012: 13)

Böylece Ferman, "Tanzimat dördlüsü" (Ortaylı, 1987: 179) olarak formüle edilen Reşid, Âli, Fuad ve Cevded Paşaların izleyen dönemde girişecekleri modernleşme çabalarının bir yönüyle resmi dayanağını oluşturur. Siyasî iktidar, "de facto" olarak Tanzimat dördlüsünün eline geçmiştir. Yeni dönemin "despot aydınları" (Mardin, 1991a: 14, 84), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'den Ceza Kanunnamesine kadar bir dizi yeni düzenlemenin hazırlık çalışmalarına başlamışlardır bile.

Şüphesiz bu, ani bir değişim değildir. II. Mahmud döneminden itibaren sistematik olmasa bile büyük bir kararlılıkla devam eden "sessiz devrim" in yalnızca adı konulmuştur. Konulmuştur konulmasına fakat mesele burada son bulmaz. Osmanlı modernleşmesinin yöntem ve ölçülerinin ne olacağına ilişkin kurucu problemlerinden biri bu noktada açığa çıkar. Bu problem, o tarihlerden bu yana Osmanlı modernleşmesine dair gerçekleştirilen tartışmaların temel eksenlerinden birini ifade etmektedir. Modernleşme dinamiğinin yönelimi ve temel ölçütleri hususunda patrimonyal-bürokrasi ve muhalif aydınlar arasında başlayan anlaşmazlıklar ve bu anlaşmazlıklardan türeyen tartışmalar farklı görünüşler üzerinden günümüze kadar gelecektir. Görünen o ki, *Tanzimat Fermanında beş-on yıllık bir programa bağlanan süreç, üzerinden bir buçuk asrı aşkın bir zaman geçmesine rağmen gürültü*

1 Her şeye rağmen Paşa'nın Fermanı okuyacağı gün kendisine soru sormaya yeltenen kethüdasına "akşama sağ dönersem o vakit söylersin" karşılığını verdiği rivayet edilir. Bkz. Şeref, 1985: 62.

koparan tartışmalarıyla birlikte varlığını halen korumaktadır.

Osmanlı modernleşme süreci üzerine gerçekleştirilen tartışmaların önemli bir bölümüne karşılıklı suçlamalar ve sorumlu arayışı damgasını vurmuştur. Kuşkusuz bu durum konuyla alakalı kaleme alınan “akademik” metinlerin bir bölümüne de yansımaktadır. Osmanlı modernleşmesine nasıl bakmalıyız? Osmanlı modernleşmesinin belli açılardan yaşadığı “başarısızlıkların” gerçek nedenleri nelerdir? *Bu makalede, bahse konu soru/sorun kapsamında “sorumlu arayışı” eksenli “patrimonyal-bürokratik” yaklaşımın akademik metinlere yansımaları belirli örnekler üzerinden ve kısıtlı yönleriyle ele alınacaktır.*

Batı Sorununa Yönelik Yaklaşım Farklılıkları

Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerine derinlikli tahlilleri bulunan Şerif Mardin’in 1976 yılında kaleme aldığı *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu* (Mardin, 1991a) adlı makale, Osmanlı modernleşmesine dair yukarıda ifade edilen yaklaşım farklılığı temelinde eleştiri gücü yüksek bir metin olarak görülebilir. Makaleyi ele aldığımız konu açısından ilgi çekici kılan husus ise, konuya ilişkin çalışmaları bulunan başka bir yazara ait *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Berkes, 2016) adlı eserin Osmanlı modernleşmesine yönelik yaklaşım biçimini ciddi bir eleştiriye tabi tutmasıdır.

Mardin’e göre kitapta Osmanlı modernleşmesi ele alınırken her tarafa sinmiş bir “serzeniş” havası vardır. Bu serzenişin iki yönü olduğunu ifade eden Mardin, bunlardan ilkinin “Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye’nin maruz kaldığı emperyalist baskılarla ilgili” olduğunu ve kaynağının da “Osmanlıların ‘beceriksizlikleri’yle ilişkili ... ‘hunhar’ ve ‘küstah’ Batı” olduğunu ifade eder. Serzenişin öteki boyutunda ise “Batı karşısında devamlı olarak yanlış karar vermiş ve tedbir almış” yönetici ve aydınlar bulunmaktadır. Kendisini bu yaklaşımın karşısında konumlandıran Mardin, tarihte yaşanan gelişmelerin serzenişle harmanlanarak ifade edilebileceğine inanmadığını vurgular. Böylece Berkes’in konuya yönelik yaklaşımına dair ilk ve doğrudan eleştiri açığa çıkar. Hunharlığın, tarihte gerilemeye başlayan bir devletin, karşısında konumlandığı unsura yönelik indirgemeci bakış açısının bir sonucu olduğunu ifade eden Mardin, Osmanlı’nın yükseliş döneminde Batılı devletlerin de Osmanlı’ya hunharlığı yakıştırdıklarını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, hunharlık ve küstahlık yakıştırmaları üzerinden girilecek tarihsel bir anlatının göreliliği kaçınılmaz olacak ve bilimsel saygınlığı kaybolacaktır (Mardin, 1991a: 239).

Gerçekten de Berkes’e ait esere göz gezdirildiğinde, Mardin’in tespitlerini haklı çıkaracak ölçüde “sorunlu” bir yaklaşımın varlığından söz

etmek mümkündür. Berkes, sahip olduğu ideolojik dünya görüşünün ağır-
laşmış etkisi altında Osmanlı-Türk modernleşme tarihini oldukça kaba
bir ilericiler-gericiler diyalektiği üzerinden kurgulamaktadır. Eserin henüz
önsözünde Berkes, yüzüne karşı söylenen “Abdülhamid’i ilericiler katego-
risine yerleştirdiği” şeklindeki “haksız eleştiri” nedeniyle duyduğu derin
üzüntüden bahseder (Berkes, 2016: 8). Bu ve benzeri eleştirilere verdiği
yanıtlar sonrasında “ruhunu temize çıkaran” Berkes, Osmanlı reformlarının
karikatürize anlatımı üzerinden “gericilik” ve “beceriksizlik” suçlamasını
yönelittiği devlet idarecilerine yüklenecektir. Eserin “Anayasalı istibdat re-
jimi altında” başlıklı III. bölümünün başında “Türk reform çabalarının her
adımında içine düştüğü gericilik, emperyalizm ve yoksullaşma çukurlarında
debelenme hikâyesi”ni (Berkes, 2016: 33) açıklarken kullandığı suçlayıcı
ve vülger üslup, eserin her köşesine yayılmıştır. Eserdeki peşin hükümlü,
mahkûm eden, taraflı ve duygusal anlatım, başlıklandırma düzeyinde dahi
fark edilebilmektedir. Bu anlamda “Meşrutiyet: ta baştan başarısız bir re-
jim”, “Gericiler gene sahnede” vb. başlıklar, Berkes’in meseleye dair genel
yaklaşımını ele vermektedir. Kullanılan üslup, meselelere soğukkanlı ve be-
lirli bir mesafeye yaklaşması gereken bir sosyal bilimci üslubundan ziyade
bir “cumhuriyet ideolojisi” sözcüsünün üslubunu andırmaktadır.

Berkes, Osmanlı modernleşmesini anlamaya yönelik bir çaba içine
girmek yerine patolojik olduğunu ima ettiği bir durumdan söz etmektedir.
Mardin’in yaklaşımını bu noktada Berkes’ten farklı kılan husus; “meseleyi
bizatihi patolojik kabul edip bir analize girişmemiş olması, aksine patoloji
olarak kabul edilen meselelerin neden öyle kabul edildiğini sorgulamasıdır”
(Sarıbay, 2017: 137). Berkes’in Osmanlı devletini Batı ile mücadelesinde
“beceriksizlikle” suçlaması, Mardin tarafından meselenin yapısal arka
planının es geçildiği şeklinde yorumlanmaktadır. Osmanlı’da bürokrat
kökenli aydınları, gericilik bahsinde en tehlikeli grup olarak nitelendiren
Berkes, böylece iktisadi anlamda mevcut geri kalmışlığın sorumluluğunu
Mardin’in ifadeleriyle “bir kuramın salık verdiği gruba değil, iktidarı elinde
tutan bürokratlara yıkmak” tadır (Mardin, 1991a: 242). Oysa Berkes’in aynı
eserinde Türk toplumunun karakterine ilişkin yapısal bir durumu ifade
eden ve Mardin’in de onayını alan tespitleri bu kapsamda dikkat çekicidir:

*Türkler, gerçekten dikkate değer insancıl toplumlar oluşturan insanlar
olmakla beraber, bu özellikleri onları iki olay karşısında kritik bir du-
ruma düşürür, ekonomik yaşamları sarsıldığı ya da devletleri sarsıldığı
zamanlar. Ekonomileri ya da devletleri yıkıldı mı dağılık, yönsüz bir
hale gelirler (Mardin, 1991a: 243).*

Berkes, bu tespitlerin üzerine gitmek yerine Osmanlı modernleşme-
sinin problemlerine dair (Mardin’in ifadesiyle) “sorumlu avına” girişmekte-

dir. Mardin'e göre sorumlu avı, esasen "patrimonyal bir bürokrasinin dünya görüşünün temel öğelerinden biri" dir. Bu tavır alışın uzantıları çağdaş Türk sosyolojisinde de bulunmaktadır. *Patrimonyal-bürokratik yaklaşıma göre sosyoloji, "kimin 'had'ini aştığını bulma ve defetme çabasıdır" ve bu yönüyle tam bir "cadı avıdır"* (Mardin, 1991a: 244-245).

Yukarıdaki satırlarda Mardin'in sosyal bilimlerle iştigal eden bir bilim adamının sahip olması gereken perspektifin nasıl olması gerektiğine ilişkin zarif fakat bir o kadar da esaslı eleştirilerini görmekteyiz. Meseleyi burada bitirmez Mardin. Patrimonyal-bürokratik dünya görüşü ile toplum bilimi yaklaşımı arasında kurduğu ilişkiden hareketle Berkes'in yaklaşımına dair son eleştirisini yapar. Buna göre Berkes, *Osmanlı tarihinin otonomisini dikkate almak ve devletin içyapısında bulunan zaaflara yönelmek yerine suçlu aramaktadır. Mardin, Berkes'in serzeniş ve sorumlu arayışının nedenini, "Osmanlılarda bulunduğundan şikâyet ettiği bir özelliğin kendi eserlerine² yansımaları" olarak görür ve ekler: "Böylece en çok cumhuriyet aydını olmaya çalıştığımız zamanlar halen ne kadar Osmanlı olduğumuz ortaya çıkıyor³..."* (Mardin, 1991a: 245).

Sorumlu Arayışına İlişkin Farklı Bir Örnek

Mardin'in Berkes'e yönelik eleştirileri, Osmanlı modernleşmesine yönelik sorunlu olarak değerlendirebileceğimiz yaklaşım tarzlarını tartışmaya açması bakımından ufuk açıcı bir çalışma olarak değerlendirilebilir. *Ancağ Osmanlı modernleşme tarihine yönelik sözü edilen genel yaklaşım hatası, sanılanın aksine çok daha geniş bir alana yayılmışa benziyor. Bu etkilerden belirli ölçülerde sıyrılamayan metinlerden biri de, genç Mardin'e aittir.*

1950'li yıllarda Ankara'da bir grup akademisyen ile birlikte çıkardığı Forum dergisinin 47. sayısında "*Aydınlarımız ve Tenkid*" başlıklı kısa fakat ilgi çekici bir makale kaleme alır genç Mardin. Makalede, derginin bir önceki sayısında yer alan Turhan Feyzioğlu'na ait bir makaleye referansla Türkiye'de demokrasi için asıl tehlikenin "aydınların ihaneti" olduğunu ifade etmektedir (Mardin, 1991b: 295-300). "Aydınların ihaneti" kavramı, ünlü Fransız düşünür Julien Benda'nın (1867-1956) başyapıtının adı ve ortaya koyduğu tezin veciz bir özetidir. Benda, eserinde Avrupa tarihi içinde şekil-

2 Dikkat edilirse, buradaki ifadede Mardin, "eserine" ifadesi yerine "eserlerine" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Böylece, Berkes'in yalnızca Türk Düşününde Batı Sorunu kitabında değil, diğer çalışmalarına da (ihtimal ki, Türkiye'de Çağdaşlaşma eseri) tarihsel gelişmeleri serzeniş ve sorumlu arayışı üzerine bina ettiğini ima eder.

3 Dikkat edilirse, tırnak içindeki ifadenin arka plan okumasında "Osmanlı olmaya" pejoratif bir değer, "cumhuriyet aydını olmaya" pozitif bir değer yüklendiği görülmektedir. Bu konudaki yorum keyfiyeti kıymetli okuyucuya bırakılmıştır.

lenen ideal bir aydın profilinden söz eder. Ona göre gerçek aydın tüm siyasal ihtiraslardan uzakta, inandığı evrensel prensipler uğruna her şeyi göze alan, hakikate âşık ve topluma yol gösterici bir kimsedir. Ona göre gerçek aydın yersiz ve yurtsuzdur: “Benim yurdum bu dünya değildir” diyebilen herkeştir (Benda, 2017: 38).

Benda, idealize ettiği aydın profili üzerinden Avrupa tarihinde siyasal iktidara karşı “onurlu” başkaldırı örneklerini sıralar. Gerçek aydın, kimliğini esasen bu amaç uğruna ödediği bedellerle elde etmiştir. Oysa 19. yüzyılın sonlarından itibaren siyasî ihtiraslara kapılan kimi Avrupalı sözde aydınlar, diktatörlerin veya milli devletlerin hizmetine girerek kendi gruplarının çıkarı uğruna iktidarın dalkavukluğuna soyunmakta, bu uğurda “eğitimsiz insanları” (Benda, 2017: 36) aldatarak halka, hakikate ve kendi kimliğine açık bir biçimde ihanet etmektedir (Benda, 2017: 38-54).

Benda’da “aydın ihaneti” kavramı, Avrupalı aydının kökleşmiş yapısal karakterine karşılık gelen bir durumun ifadesi değildir. Kavram daha çok bir sapmayı tarif etmek üzere kullanılmıştır. Benda, aydın ihanetinden söz ederken, Avrupa toplum yapısına ilişkin bir değişimin sonucu olarak vuku bulan bir neticeden söz eder gibi konuşmamaktadır. “Aydın ihaneti” suçlaması bu noktada, sebeplerinden bağımsız olarak kimi Avrupalı aydınların “haddini aştığını tespit etme ve cezalandırma” çabasının bir ürünü olarak görülebilir. Genç Mardin de makalesinde, Benda’dan ilhamla Osmanlı’da 19. yüzyıldaki aydın tipinin “inandığı değerlere nasıl ihanet ettiğini” ispatlama çabasına girer. Ona göre “bu ihanet”, devlete karşı bir “meşru itiraz teorisini” engelleyerek demokrasinin gelişimini sekteye uğratmıştır (Mardin, 1991b: 295, 300).

Mardin’in ortaya attığı teze ilişkin temel örneği Mustafa Fazıl Paşa’dır: Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu Fazıl Paşa, Avrupa’da sürgünde bulunan Yeni Osmanlı hareketinin hamisi rolünü üstlenmiş bir Mısır prensidir. Mardin’e göre Paşa, Yeni Osmanlılar hareketinin Sultan Abdülaziz ve Tanzimat dönemi Bab-ı Âli bürokratlarına karşı giriştiği sistemli muhalefete destek sağlayarak önemli bir imkânın kapısını aralamıştır. Aralamıştır aralamasına fakat Tanzimat ricalinden Keçecizade Fuat Paşa’nın ufak tefek tavizlerinin, Fazıl Paşa’yı Yeni Osmanlıları desteklemekten alıkoyarak Bab-ı Âli ile iş tutmasına yettiği de herkesin malumudur. Genç Mardin, bu durumu bir “aydın ihaneti” olarak görmekte ve okuyucusuna göstermektedir. Metinde geçen bir başka “ihamet” örneği de, II. Abdülhamid dönemine aittir. Mardin bu dönem için özel bir isim zikretmekten kaçınır. Daha çok mevcut bir eğilimi başlangıçtaki tezine bir kanıt olarak öne sürer. Ona göre, bu dönem içinde bir zaman Sultan’ın aleyhine çalışan kimseler zamanla ve çeşitli gerekçelerle Sultan’ın hizmetine girebilmekte ya da büyük bir maharetle her iki faaliyeti aynı anda yürütebilmektedir. Burada Mardin, Os-

manlı aydınının “inançlarından cayma kabiliyetinin” gelişmişliğine vurgu yapar. Bu ve benzeri durumlar Mardin’e göre Türkiye’de gelişmesi beklenen demokrasi kültürünü olumsuz bir biçimde etkilemiştir (Mardin, 1991b: 297, 298).

Görüldüğü gibi Mardin’in, 1970’lerde olgunluk dönemi eserlerinde Osmanlı modernleşmesine yönelik esaslı bir biçimde eleştirdiği yaklaşım tarzına oldukça yakın bir tutumu, 1950’lerde gençlik heyecanı ile kaleme aldığı bir makalede karşımıza çıkabilmektedir. O halde, her şeyden önce şu soruları sormamız gerekiyor: *Benda tarafından Avrupalı aydın özelinde yapılan suçlamayı 19. asrın ikinci yarısından sonra yeni filizlenmekte olan Osmanlı muhalif hareketine yönlendirmek sosyal bilimler açısından ne kadar isabetli bir tutumdur? Bu tutumun, tarihin özerkliğine inanan bir sosyal bilimci için mantıksal mesnedi ne olabilir?*

Mardin, 1962 yılında bitirdiği doktora tezinde (Mardin, 2015) Mustafa Fazıl Paşa ve ilişkide olduğu İttifak-ı Hamiyyet ile devamı niteliğindeki Yeni Osmanlılar hareketinden uzun uzadıya söz eder. Mustafa Fazıl Paşa’nın, Mısır Hıdivi kardeşi İsmail’in yakın rakibi olarak Mısır tahtında gözünün olduğunu ifade eder (Mardin, 2015: 37-38). Mısır tahtına giden yolun Osmanlı idaresinin desteğini almaktan geçtiğini bilen Paşa, Osmanlı sarayı üzerindeki nüfuzunu artırmak amacıyla Sultan’a yanaşmaya dener. Bunu yaparken de Bab-ı Âli ile çatışır, siyaseten saf dışı bırakılır ve başkenti terk etmek zorunda kalır. Paşa, Avrupa’da sesini Sultan’a ve yeni doğmakta olan “Osmanlı kamuoyu”na duyurmak üzere Yeni Osmanlıların sürgünde çıkardıkları Muhbir ve Hürriyet gibi gazetelere maddi yardımda bulunur. Bu gazetelerde Mustafa Fazıl Bey’in yönlendirmeleriyle Suavi Efendi ile Kemal ve Ziya Beyler’in kaleme aldığı yazılarda Bab-ı Âli bürokratları acımasız eleştirilerin muhatabı olurlar. Paşa, ilerleyen süreçte Bab-ı Âli ile arasını düzeltir ve Sultan Abdülaziz’in affıyla İstanbul’a döner. Paşa’nın Yeni Osmanlılara yönelik desteğini azaltması sonucunda gazeteler kapanır ve sürgündeki diğer üyeler de affedilmeleri üzerine başkente geri dönerler (Mardin, 2015).

Meselenin tarihsel serencamı bir yana, Mardin’in doktora tezinde Yeni Osmanlılar hareketi üzerine çarpıcı tespitleri bulunmaktadır. Ona göre bu hareketi oluşturan “Şinasi, Ali Suavi ve Ziya Paşa gibi kişiler siyasi teorinin devleri değil, bilakis, -Fransızcada elinden her iş gelen entelektüel kişiler için kullanılan bir ‘euphemism’ demek olan- hommes de lettres (erbab-ı kalem) kategorisine mensup kişiler”dir (Mardin, 2015: 16). Ayrıca eserin sonuç bölümünde *Yeni Osmanlıların oluşturmaya gayret ettikleri felsefenin de Aydınlanma devri değil fakat öncesine ait olduğu güçlü bir biçimde vurgulanır* (Mardin, 2015: 446-447). Dolayısıyla Mardin’in, Yeni Osmanlıları, kavramın orijinal manasıyla “aydın” olarak görmediğini söyleyebiliriz.

Mardin, 1980'li yıllarda kaleme aldığı bir başka makalede (Mardin, 1991b: 255-265) aydının tarihsel sürecin "oldukça geç bir aşamasında kendi kendini ayakta tutabilecek kaynakları kontrol etmeye başlayarak 'büyük'lerin himayesinden kurtul"ma sürecinden söz edecektir (Mardin, 1991b: 259). 18. yüzyılın Avrupalı aydınında bu imkân hemen göze çarpar. Oysa Mardin'in "*Aydınlarımız ve Tenkid*"de "ihanelle" suçladığı 19. yüzyılın Osmanlı "aydını" daha oluşum aşamasındadır. Henüz siyasi iktidarın himayesinden kurtulamamıştır ki, yeniden himayesine girme olasılığı gündeme gelebilir.⁴ Dahası Avrupalı aydının geçirdiği tarihsel süreç ve özel misyondan farklı olarak Osmanlı aydının varlık kaynağı Devlet-i Aliyye, varlık sebebi de onun kurtuluşu fikridir. Dolayısıyla Osmanlı aydınına yönelik ihanel ve sadakat isnatlarının temel referansı, evrensel olduğu iddia edilen ilkeler değil varlığını ve hüviyetini borçlu olduğu devletidir.

Öte yandan, aynı makalede Mardin, aradan yaklaşık otuz yıl geçtikten sonra Benda ve ünlü kitabına tekrar referansta bulunma ihtiyacı hissedecek fakat bu kez Osmanlı aydını ile Avrupalı aydın arasında özdeşim kurmak yerine iki kültürün ortaya çıkardığı farklı "aydın" tiplerini birbirinden ayırmak üzere bu ismi zikredecektir. Mardin'e göre Benda'nın eserinde sözünü ettiği ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren "sorumluluklarını hiçe sayan" aydın tipi, "intellectuel"⁵ tarifine karşılık gelmektedir. Oysa Osmanlı ve Türk aydını, "literatus"⁶ düzeyinden kurtulamamıştır.⁷ Dolayısıyla Mardin, Benda'nın "ihanel" ile suçladığı aydın tipi ile Osmanlı-Türk aydınına farklı kategorilerde değerlendirmek suretiyle Osmanlı "*aydınının*" "*ihanelin*" muhatabı olamayacağını örtük bir biçimde kabul ederek 50'li yıllarda kaleme aldığı metninde yer alan ifadelerin bir bölümünü dolaylı da olsa yanlışlamaktadır.

Mardin'in yukarıda yer alan olgunluk dönemi eserlerinde ortaya koyduğu tahliller birlikte değerlendirildiğinde, ne Yeni Osmanlı hareketi mensupları (Mustafa Fazıl Paşa dâhil olmak üzere) ne de II. Abdülhamid döneminde saf değiştiren siyasi-toplumsal aktörlerin/figürlerin Benda'nın "aydın" ve "ihanel" isnatlarının muhatabı olamayacağı böylece açığa kavuşmaktadır. Burada sözü edilen kimselerin tavır alışlarını Osmanlı dev-

4 Nitekim Türkiye'de Cumhuriyet devri de dâhil olmak üzere büyüklerin himayesinden kurtularak kendi ayakları üzerinde durabilen bir aydınlar zümresinden söz etmek oldukça zordur.

5 Intellectuel, literatus'tan farklı olarak içinde bulunduğu toplumun geleneksel kültürüne eleştirel bakabilen kimsedir. Intellectuel, bu eleştiri yapıırken bunu içinde bulunduğu bir grup adına değil, bizzat kendisi adına gerçekleştirir. Bkz. Mardin, Ş. (1991b). s. 261.

6 Mardin'e göre literatus (literati'nin çoğul hali), içinde bulunduğu toplumun geleneksel kültürünü sürdürme misyonuna sahip kişidir. Bkz. Mardin, Ş. (1991b). s. 258.

7 Şerif Mardin'den farklı olarak bizce Osmanlı aydını, Avrupalı aydının ilkel bir form olmaktan ziyade ondan farklı bir varlık nedeni, karakter ve misyona sahip bir kişiliktir.

leti ve toplumunun yapısından bağımsız verili bir durum gibi ele alamayız. Yine de, en azından şimdilik mucizevi bir keşifte bulunmadığımızı belirtmemiz gerekiyor. Zira Şerif Mardin kalitesinde değerli bir sosyal bilimcinin başlangıç dönemi çalışmalarından birinde kullandığı yaklaşım ile olgunluk döneminde sahip olduğu genel yaklaşım elbette birbirinden farklı olacaktır; dahası olmak zorundadır. Mardin'in metinleri arasında tespit ettiğimiz bu farklılık, yazarın süreç içindeki gelişim kapasitesi hakkında elimize önemli ipuçları vermektedir. Mardin'in meseleye dair genel yaklaşımına bakıldığında Osmanlı-Türk "modernleşme sürecini 'ihanet' ya da 'devrim' uçlarına yerleştiren perspektiflerin her ikisinin de uzağında kalarak soğukkanlı ve bilimsel bir yaklaşımla çözümlemeye çalıştığı" (Beriş, 2017) rahatlıkla görülebilir. *Burada dikkati çekmesi gereken temel husus, Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan ve kayda değer olduğu düşünülen bir Şerif Mardin eleştirisinin yine Şerif Mardin üzerinden yapılabilmesindedir.*

Bu çalışmada, akademik yazında Mardin'in ifadeleriyle patrimonyal-bürokratik geleneğin uzantısı sayılabilecek, suçlu arayan ve haddini aşanları tespit edip mahkûm etmeyi amaçlayan yaklaşımların Osmanlı modernleşmesine dair problemleri anlamlandırma kapasitesi belirli örnekler üzerinden ve sınırlı yönleriyle tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmadan çalışma kapsamında eleştiriye tabi tutulan metinlerin akademik bir değerinin bulunmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Eleştiriden yoksun kaldıkları takdirde kendi alanlarında yazılmış en parlak metinlerin dahi değerlerinin layıkıyla anlaşılacağı akademik camianın malumudur. *Seçkin bir yazın alanı olan Osmanlı modernleşmesi için esas büyük tehdit ise, yüzeysel bir araştırmayla bile çalışma kapsamında ele alınan metinlerle kıyaslandığında daha büyük problemler içeren akademik iddiaya sahip metinler bulunabileceği ihtimalidir.*

Kaynaklar

- Benda, J. 2017. Aydınların İhaneti, Çev. C. Soydemir, (3. Baskı) Ankara: Doğu Batı.
- Beriş, H. E. 2017. Şerif Mardin'in ardından. Tezkire Dergisi İnternet Sitesi <http://tezkiredergisi.org/YazarDetay.aspx?YaziID=29&YazarID=23> (Erişim Tarihi: 15.02.2018)
- Berkes, N. 2018. Türk Düşününde Batı Sorunu, (3. Baskı) İstanbul: Yapı Kredi.
- İnalçık H. & Seyitdanlıoğlu M. (Ed.) (2012). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (3. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Mardin, Ş. 2015. Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, Çev. Fahri Unan vd. (12. Baskı) İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. 1991a. Türk Modernleşmesi: makaleler 4, İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. 1991b. Türkiye'de Din Ve Siyaset: Makaleler 3, İstanbul: İletişim.
- Sarıbay, A. Y. 2017. Şerif Mardin Tarzı Sosyal Bilim Usûlü: Bazı Şahsi İzlenimler, Türkiye Günlüğü, 132-Yaz.
- Şeref, A. 1985. Tarih Musahabeleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ortaylı, İ. 1987. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, (2. Baskı) İstanbul: Hil.